

GRÓH GÁSPÁR

Pontos történetek a pusztulásról

Egy Mészöly-mű margójára

GRÓH GÁSPÁR (1953) Budapest

Ennek az írásnak az előzménye egy hangsúlyozottan a „határon túli” szellemi, művészeti élet értékeit bemutató konferencia előadásának szövege volt. Sokaknak föltűnhetett, hogy miként kerül egy magyarországi szerző művének elemzése ebbe a programba. Az volt vele a szándékom, hogy nyomatékos érvet szolgáltatassak amellett, hogy határon túlinak lenni kétségkívül sorsformáló jogi állapot, de az államhatárok nem jelentik a szellemi nemzet határait, ahogyan az sem lehet akadály annak, hogy valaki részese legyen az elszakított nemzetrészek szellemi életének, ha itthon dolgozik. Egy nemzet alkotta szellemi műhely munkájában részt venni többet jelent annál, mint hogy valaki milyen politikai határok között él.

Mészöly felesége elbeszéléseiből, személyes élményeiből építette Erdély-képét, ez volt számára a legközvetlenebb és legmélyebb tapasztalás a magyarság szétdarabolásáról és a kisebbségi sors tragikus következményeiről. Levelezésében is sok nyoma van ennek, kisebbségvédő-emberjogi magatartásában is felismerhető élményeinek intenzitása. Tüskés Tibornak írt leveleiben a hatvanas évek elején tett erdélyi útjairól, tapasztalatairól kifejezett megrendültséggel számol be – pedig hol volt még az a világ a hetvenes–nyolcvanas évek szürrealitásától? Letaglózottságról, kötetnyi szomorúságról ír, és arról, hogy „pár napig mindig lelkibeteg vagyok az odaáti arcoktól, panaszoktól, az összeszorított fog mindennapos tornájától – mi, dunántúliak már-már elfelejtettük a kisebbségi lét lelki stratégiáját”,¹ és hogy mennyire szüksége lenne az ottani irodalomnak a magyarországi figyelemre. Nemcsak azt szorgalmazza, hogy szülessenek kritikák az ottaniak műveiről, hanem azt is, hogy ne atyáskodó jószívűséggel foglalkozzanak velük, „(nekik sem arra van szükségük) hanem méltó kritikával s főképp: az egész, egységes magyar irodalom tablójába beállítva”.² Vagyis azért, mert valaki a határ másik oldalán él, még nem lesz *határontúli*. A családi szál e gondolatot nem elvi álláspontként hívja elő, hanem magától értetődő természetességgel teszi megélhetővé. Ez a meggyőződés nemcsak az Erdélyhez való viszonyra jellemző, hanem kiterjed a Délvidékre (ahol a jugoszláv közléspolitikai liberális volta miatt Mészöly írásainak megjelentetése nem ütközik adminisztratív akadályokba, és recepcióját sem befolyásolják ideológiai szempontok) és a Felvidékre is. (1983-ban Mészöly – Cseres Tiborral és Csurka Istvánnal – megfigyelőként Pozsonyba utazik Duray Miklós perére...).

Mindez messzemenően indokolja, hogy Mészöly Miklós életművének idevágó fejezeteiről is beszéljünk. Mindenekelőtt azért, mert ez is igazolja, hogy számára magyarsága olyan alapélmény volt, hogy fölöslegesnek tartotta külön hangoztatni, ugyanakkor a nemzeti dimenzió nemcsak íróként, gondolkodóként foglalkoztatta. Azok a történelmi traumák, amelyek a magyarság 20. századi életét a mindennapokban is drámaian befolyásolták, az ő életére is nagy hatással voltak – még ha közvetlenül nem is érintették. Alig valamivel a trianoni diktátum után született, olyan korban nőtt fel, amelyben a közzgondolkodásban a nemzeti paradigma uralkodott, ezt tehát természetesnek tartotta. Azután is, hogy látta, milyen tragédiákat okozott a nemzeti gondolkodás túlhajtása, amire (a szó eredeti jelentésétől eltávolodva) a nacionalizmus kifejezést szokás használni.

Mészöly nemzetfogalmának alapja a 19. század nemzeti ébredésének szabadságküzdelseiben formálódott, klasszikus liberalizmusban gyökerező, jogokat védő és teremtő gondolkodás, amely élesen szemben áll a 20. század agresszív nacionalizmusainak szellemiségével, az emberi, demokratikus és így még a nemzeti jogokat is fenyegető, romboló ideológiákkal és gyakorlattal. Ezért nemcsak szépiroái alkotásaiban foglalkoztatták ezek a kérdések, hanem esszék sorában is. Elképzeléseinek bemutatása külön tanulmányokat követelne, ezúttal csak néhány, kiemelt művét elemezve próbálkozom életműve e vonulatának felvillantására.

Számbára a megélt közép-európaiság volt a megoldás, amelynek történelmi modellje az Osztrák–Magyar Monarchián belüli polgáriasult közegben működőképesnek bizonyult. Az akkori városokban az együtt élő etnikumok azonos kulturális régió belül hoztak létre sokszínű, nem a mai ér-

telemben vett, inkább archaikus mintákat követő „multikulturális” együttműködést, kölcsönösen gazdagítva egymást is. Ez a szellemi gazdagság hozta magával, hogy a régió, elsőként a Kárpát-médenca, de azon túl a bécsi központú közös állam, a „birodalom” etnikai és kulturális tarkasága eredményeként az itt élő polgárok akár helyben maradva is valamiként világpolgárok lehettek.

Ezt a (nem felhőtlen) összefüggést döntötte romba a háború és Trianon, ezzel nemcsak zöld utat adott a pusztító nacionalizmusoknak, hanem el is szabadította azokat. Mészöly már ebbe a világba született, de egy olyan városba, amelyben megőrződött valami az egykori felszabadító nacionalizmus korának légköréből. Így, dacára a történelmi traumáknak, nemzeti elkötelezettsége nem sérelmek miatti frusztrációt jelentett, hanem olyan önazonosságot, amely biztos alapot teremtett más nemzeti identitások megértéséhez. Számára a nemzetfogalom, bármennyire is politikai jelentést kapott, nem politikai képződmény volt, még kevésbé olyasvalami, amivel a politika rendelkezhet. Így föl sem merült benne, hogy a *nemzet* határait államhatárok jelölnék ki, mert számára a nemzet mindenekelőtt nyelvet, történelmet és kultúrát jelent. Részének lenni tehát nem függ államhatároktól, nemzetközi hatalmi játszmáktól, egyezményektől, még ha azok alapjaiban befolyásolhatják a nemzeti lét megélésének lehetőségeit, a nemzeti sors alakulását.

Mészöly Miklós nemcsak tudta, hanem meg is tapasztalta, hogy a szellemi függetlenség megélését mi minden akadályozhatja – elsősorban az, amivel szemben meghatározza a szellemi intranzigenciát. Ezért a nemzeti önrendelkezési jog sérelmét nemcsak magyarként érezte botránynak: a nemzethez tartozás jogának elvonása vagy csorbítása minden ember önmagához való jogának kétségbevonása is, túrhetetlenül embertelen és antidemokratikus. Ezért Mészöly világképében a nemzeti dimenzió antropológiájának is meghatározó fejezete.

Emiatt nem hagyta nyugodni a kérdés, hogy mit jelent a 20. század második felében a nemzeti gondolkodás, ezért foglalkozott sokat új formáinak megteremtésével, a posztmodernre váló korban való helyének keresésével. Óvakodott a trianoni határok miatti sérelmi gondolkodásmódtól, a jellegzetesen „kismagyar” revíziós önmarcangolástól. Nem azért, mert elfogadta a történeteket, hanem mert úgy gondolta, hogy a határok központi kérdésként való kezelése túlzott jelentőséget tulajdonít a politikának, és eltereli a figyelmet a nem revíziós súlypontú nemzetépítésről.

Mészöly számára a nemzet egyrészt szigorúan történelmi képződmény, ami csak más nemzeti közösségekkel és az egyetemes történet távlatában kapja meg igazi jelentését. Ebben ott van szekszárdiságának lenyomata: a város története a rómaiakkal kezdődik, akik után sokféle nép folytatta a hely szelleme teremtette város életét – hogy az a jelenben magyar város legyen. De volt és lehetett volna más is, mert természetük szerint a civilizációk, kultúrák, népek jönnek és mennek.

E gondolatsor folytatásaként úgy véli, hogy a magyarságról gondolkodni csak egy szellemi Közép-Európa dimenziójában lehetséges. Ebben segít neki a magyar irodalmi hagyomány, benne Jókai, Mikszáth, Ady és Babits. Ők, részben ösztönösen, érzelmi alapon, részben a mindennapokban élve, részben eszmei-etikai döntésük jegyében önmagában is összetett értéknek élték magyarságukat. Mészöly jóval nehezebb feltételek között tette ugyanezt, olyan időkben, amikorra összetört a történelmi Magyarország (egyúttal Közép-Európa) nemzetek fölötti egységének álma, a magyarságot pedig erőszakosan kialakított határok választották el önmagától. Nemhogy nemzetek, de nemzetrészek sem kapcsolódhattak össze. A (nagy- és kis-) hatalmi arrogancia nemcsak a határokról döntött, hanem az új államalakulatokban a mindennapok része is lett. Márpedig Mészöly a legkövetkezősebben elutasított mindennemű erőszakot – egyetemes jogvédelme természetes módon nemzeti jogvédelmet jelentett (mondhatnánk fordítva is: a nemzeti jogokat védelmezve az egyetemes emberi jogokat is védte).

Hogy Mészöly nemzeti elkötelezettségéről ma sem esik sok szó, annak a demokrácia politikai polarizációja az oka: Mészöly a pártpolitika dimenziójában a nemzetinek nevezett oldallal szemben exponálta magát, íróként azonban egyetlen sora nincs, ami ne a nemzet mellett szólna. Így működik egy közügyekre érzékeny, a köz érdekeiért elkötelezett író – aki szükségszerűen politikai véleményt formál, amikor hivatása okán fogalmi értelemben apolitikus. Ezért tartom fontosnak azt, amit Mészöly bármilyen összefüggésben a nemzetről mond. A 20. század történelmi leckéje, az önsorsrontó új és legújabb nacionalizmusok rémtettei és kockázata ismeretében azt gondolja magyarságáról, hogy a nemzet nem zárható államhatárok közé. Akkor sem, ha azok olyan tágasak, mint Trianon előtt voltak, és akkor sem, amikor fel van darabolva: a szellemi haza mindig tágabb, mint amit akár

politikai, akár nyelvi határai kijelölnek számára, mert a nemzeteknek a nemzetek feletti dimenzió ad távlatot.

Ez a szellemi létforma az emberiség és a régió közös múltjában és a közös, de anyanyelvi közösségek tagolta kultúrában való otthonosságot jelenti. Ezért kell túllépni a homogén nemzetállami gondolkodáson, a határokon és a határok kijelölése miatti traumákon is. Utóbbiakban van helyük az emlékezésben, mert minden, ami megtörtént, megőrződik – ahogyan sejtjeink a teljes gyógyulás után is emlékeznek az elszenvedett betegségekre, sérülésekre. De aki egyfolytában a betegségeire emlékezik, azt bénító önsajnálata nem hagyja meggyógyulni.

Hogy gondolatainak a nemzeti gondolkodásban betöltött jelentését megértsük, érdemes a fundamentalista nemzeti közegből elszenvedett támadásokra reagáló Babits mondatait felidézünk, aki szerint „az irodalom nemzetietlen, amikor megszületik [...]. *De nemzeti lesz később!* – mint a ma idegen és vendég gondolat holnap emlék és lelkünk része lesz – s talán egész lelkünk ilyenből szövődik. Az irodalom a nemzet lelkének része lesz, *mivel a nemzet adoptálja.*”³ Ehhez az adoptációhoz idő kell, akár több nemzedéknyi, de önmagában ez is kevés: meg is kell dolgozni érte.

Ez a gondolat az irodalom dimenzióján túl is megszívlelendő: a nemzeti tudat más területeit is érinti. Így a határok kérdését és a hozzá való viszonyt is. A magyarság az évtizedek során tudomásul vette a nemzetközi jog részeként a nagyhatalmi érdekeket szolgáló úgynevezett „határrendezést”. A 2. világháború utáni idevágó szerződések megerősítették a trianoni határokat, magyar szempontból még rontottak is rajtuk, területi értelemben is, de főként azzal, hogy ekkor már kimaradtak a kisebbségvédelmi passzusok.

A közgondolkodás – nem a maga jószántából, de – adoptálta azt, amit születése pillanatában elfogadhatatlannak tartott: kényszerűen tudomásul vette történelme és kultúrája emblematiszuszíneinek más államokba kerülését, de nem törődhet bele múltja elrablásába vagy eltagadásába. Ennek érzelmeken túli okai is vannak. Tekintve, hogy a nemzethez tartozás elsősorban a kultúrában élhető meg, ezért az új asszimilációs politikákban fontos szerepet kapott a kisebbségi sorsba kényszerültek kulturális eróziójának tudatos előmozdítása. Az államhatárok e tekintetben válnak fontossá: a polgárok nemzeti identitásának nyelvi, közösségi megélését a hatalom a modern államélet kínálta lehetőségei sorával befolyásolhatja. A még mindig valamennyire újnak számító államhatárok közötti többségi nemzeteknek a nemzetállami dühből fakadó, a nemzeti különbözőségben fenyegetést látó asszimilációs politikáinak magyarellenessége éppen ezért vált ki sokszor heves ellenállást. De önazonossága megélésének akadályozásával szemben a magyar szellemi élet csak akkor érhet el eredményeket, ha túllép rajtuk, ha nem a védekezésre, hanem az építésre törekszik – miközben a sérelmi politikán való felülemelkedés nem jelentheti a sérelmek elfelejtését.

Mészöly kivételes műveltsége a nemzeti gondolkodás történelmi változásaira is kiterjedt. Pontosan tudta, hogy e szempont megjelenése, megerősödése korhoz kötött, ahogyan torzulása és megrendülése is, és mert korábban folyamatosan változott, a jövőben sem lehet statikus. Ezért mondja, hogy „a nemzettudat *tartalma* reformja nélkül nincs terápia”,⁴ és hogy „újra kell hangszerelnünk nemzeti érzésünket. Objektívabbá és főként történelmileg végiggondoltabbá kellene tennünk magunkban, hogy mi az, amiben észszerűen engedhetünk, és mi az, amiben nem, semmilyen áron és semmilyen körülmények között. Egy pillanatra se szem elől téveszteni az érdemes megmaradást.”⁵

Szépírói működésének központjában kiemelt jelentőséget kap magyarsága, de ebben a határoknak nincs meghatározó szerepük. A *Pontos történetek, útközben* (1970; bővített kiadás: 1986) valamiként kivétel, mert a kisebbségi sorsba került magyarság életéről tudósítva áttételesen egy olyan kérdést exponál, amely a szöveg korai változatának születése idején felvethetetlen volt. Megírásakor teoretikusan még nem tisztázta önmaga számára sem a nemzettel kapcsolatos elképzeléseit, de nem is nyílt alkalma arra, hogy ezt megtegye. Írói gyakorlata viszont mindvégig a később kifejtett gondolatok irányába mutatott. Ott volt tehát írásaiban az a tény, hogy akármerre indult is a régióban, mindenütt lát ún. határon-, sőt határokon túli magyarokat. E kifejezést azonban akkor is kerülte, amikor annak már lehetőségessé, majd divattá vált használata.

Talán azért, mert számára az volt a természetes, hogy egy magyar az magyar, éljen bármelyik államban, és hogy a „magyar” szó melléknév és főnév is lehet. Utóbbi változatában egy jelzős szerkezetet sűrítve: „magyar embert” jelent. És hogy ez mit jelentett számára? Önmagáról írva elég világosan ki is jelentette: „Mindenekelőtt ember vagyok, vagyis nem állat, növény, tárgy, gáznemű anyag vagy bármi más. Másodsorban Mészöly Miklós, egy individuum vagyok. Harmadsorban pedig,

abszolút véletlenül, magyar. Hogy mi ez a magyar, érzés-e, állampolgári jog- és kötelességthalmaz, álmok kuszasága, geográfiai tér, permanens halálvárás és nemzetsiratás, idiotizmus és zsenialitás, esetleg sok minden más, erre még visszatérhetünk. Ez a magyar azonban legnyilvánvalóbban a nyelvvel azonos, amelyben lakom. A nyelv az én írói otthonom és hazám. Ebben a hazában rejtezhet a magyarságom is. Mindenesetre [...] a sorrendiség nem jelent hierarchiát, s ha mégis, csak úgy, mint a szentháromságban. Nem lehet egymással szemben kijátszani őket. És ennek ellenére, mégis, a szentháromságban belül is: hierarchia.”⁶

Vagyis úgy gondolta, hogy egy emberi lénynek valamely nemzethez tartozása nem az egyetlen, hanem csak az egyik kulcsfontosságú meghatározója. Egyoldalú túlhangsúlyozása azonban elzárja azoktól a további értékektől, amik jelentőségét adják. Idézzük ismét Babits töprengését: „Mi az a nemzet? Néhány milliónyi horda abból a fajtából, mely a teremtés koronájává tette magát? Nem: több ennél a nemzet! És, ha skolasztikus szigorúsággal akarunk definiálni: nemcsak *quidditas*, hanem *qualitas* is. [...] Mert ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van. Egy szín, egy hangulat... aki ezt a színt halaványítani, ezt a hangulatot irtani akarja: az nemzetellenes! Egy szín: egy színnel több az Emberiség nagy színkálájában. (Milyen szegény volna az egyszínű Emberiség!)”⁷

Ezek a színek Mészöly számára is életbevágóan fontosak. Többször is hangot adott annak, hogy az egyes nemzeti irodalmak azzal adják a legtöbbet a világirodalomnak, hogy nemzetiek – a magyar irodalom azzal, hogy magyar. Ez némiképp más, mint amit Babits (és annyian mások) is mondtak, miszerint *az irodalom a nemzet lelke*. Ő, súlyos történelmi tapasztalatok ismeretében, inkább fordítva gondolja: *a nemzet az irodalom lelke*. Ez a sorrendi változás módosítja a kijelentés súlypontját. Babits a magyarság egy hamleti pillanatában az egyformán fontos két fogalom közül a nemzetnek ad elsőbbséget, Mészöly nemzetfelfogásában erősebb a klasszikus liberalizmusból örökölt nyitottság, de abban az értelemben, ahogyan azt hajdan Mikszáth arról a politikustársáról írta: aki a „liberálizmust nem a könyvekből szedi, hanem a magyar nemzet szükségleteiről veszi a mértéket”.⁸

Ennek megfelelően nyert Mészöly írói életművében kifejezést magyarsága, és ebből adódóan állt szemben a hatalommal. Nemcsak a diktatúra idején, hanem utána is, mert elveivel összeegyeztethetetlennek tartotta, hogy bármely kormányt támogasson. Más kérdés, hogy a kilencvenes években pártpolitikai állásfoglalásait annak a kormányzati erőnek az érdekei és a sajtója által generált közhangulat befolyásolta, amellyel egész addigi életében szemben állt. De pályájának egészét a kommunizmus eszmeiségével és a pártállammal szembeni ellenzékiése határozta meg. A diktatúra idején ez a fennálló hatalom keretein kívül maradás demonstrálásában mutatkozott meg: a pártállam legitimitását pusztá (írói) létével vonta kétségbe. Így történt ez az elszakított nemzetrészek magyarságával kapcsolatos pártállami politikát illetően is.

•

Ha szülőföldjükön élő magyarokhoz látogatva magyarországiaként át kellett lépnie egy magyar írónak egy államhatárt, akkor is a tágabb, szellemi hazában maradt. Ezen egy mégoly visszás adminisztratív gesztus sem változtatott, mint az útlevél használata vagy a már természetesnek vett megalázó vámvizsgálatok. Eközben a magyar államhatalom úgy gondolta, hogy csak az ő állami fennhatósága alatt élő állampolgárok jelentik a nemzetet, velük tartományi vezetőként rendelkezhet. Ez Mészöly számára minden tekintetben elfogadhatatlan volt. Így egy pillanatig sem jelentett gondot számára, hogy magyarországi magyarként egy másik állam területén élő nemzettesthez tartozó magyarokról írjon. Ahogyan a legnagyobb fenyegetettség idején sem érezte magát veszélyben, úgy ebben a gesztusban sem látott semmi különöset. Magától értetődött számára, hogy így tegyen, és ezzel sokáig elsőként valósította meg a nemzetrészeket elválasztó államhatárok légiesítését.

Így született meg az a könyve, amelyhez hasonlót talán senki más nem írt, se *itt*, se *ott*. Ismeretes, hogy szövege felesége úti beszámolóján alapul, a hangfelvételek részben meg is maradtak. Ez a tény fontos lehet a szöveg poétikai vizsgálatát illetően, de a megvalósult művet illetően közömbös. Mészöly Miklós beéri azzal, hogy ajánlásában köszönetet mond: „Hálával A.-nak, hogy megőrizte ezeket a történeteket.” A. természetesen Polcz Elaine, aki nemcsak elbeszélőként, hanem Libusként is jelen van a szövegben (ez családi beceneve volt, amely nemcsak a nőkre pejoratív módon használt „liba” kedveskedő-becéző alakváltozata lehet, a háromnyelvű Erdélyben természetesen használt, szeretetet jelentő német „liebé”-ből is keletkezhetett). Mindez filológiai értelemben fontos le-

het, de az olvasó számára kevésbé érdekes. A mű Mészölyé, így épült az életműbe, születését illetően ő maga sem csak lejegyzőként értelmezte a maga szerepét. A szöveg fordulatai, párbeszédei gyakran félreérthetetlenül nem az elbeszélő nyelvi pozíciójából, hanem egy kívülálló logikájából következően formálódnak, az egyes szám első személyben fogalmazott mondatok szinte észrevehetetlenül változnak át egy külső narrátor közlésévé. Mészöly a kötetről sajátjaként beszélt: „Írásaim közül a *Pontos történetek, útközben* c. regény durva elítélését érzem a legsüketebbnek, legkomi-szabbnak” – mondta. A folytatás is fontos, mert Mészöly írói szándékáról is beszámol: „Közép-Európa kisebbségi és hazai mélyvilágát próbáltam ebben a könyvben feltérképezni, egymásraultalásunkat, a szorongásban való testvériségünket. Ez az írás sok lehetőséget adott volna a konkrét, akár érzelmi telítettségű politizálásra – hiszen a regény jó részének színtere tragikusan érzékeny számunkra: Erdély. Anyag volt a kezemben, amivel könnyű lett volna visszaélni. A cinkos és elfogult akusztikákon azonban mindig túlfut az idő. A rontása, rombolása pedig igen nagy tud lenni – adott esetben. Mai irodalmunkat olvasva sokszor érzem úgy, hogy a felületi aktualitások erotikájának túl nagy a vonzása.”⁹

Mészöly tehát regénynek mondja könyvét, ahogy a szakirodalom általában. A *Merre a csillag jár*-t elemző Sötér István azonban nem minden alap nélkül másként látta: „Az író útján a legfontosabb állomásnak mégis a *Pontos történetek útközben*-t érezzük. Ennek a szép és erőteljes kötetnek nem is az a legfőbb érdeme, hogy a *Puszták népe* és a *Kiskunhalom* mellett a legjelentősebb írói szociográfia – amit eddig nem vettek észre, holott könnyű lett volna észrevenni. Hiba lenne azt hinni, hogy csak a parasztkról szóló szociográfiának lehet rangja. Mészölynek ez a régi könyve a társadalom peremére szorultakról, deklasszáltakról szól: az ő szavával itt sajátos »magyar mélyvilágról« van szó, mely szélesebb réteg, mint bárki gondolná.”¹⁰ A műfaji besorolásnál fontosabb a műről magáról alkotott vélemény (különösen, mert az irodalmi szociográfia műfaja éppolyan képlekeny, mint a regényé). Ugyanezt gondolhatjuk Tamás Gáspár Miklós odavetett megjegyzéséről is, amely szerint a legnagyobb erdélyi *novellákat* nem erdélyi ember írta, hanem Mészöly Miklós¹¹ – itt legalább az biztos, hogy nem novellákról van szó, bár a szöveg fölfogható akár novellafüzérnek is, ahogyan Krúdy *Szindbádja*. A képzettársítást indokolja, hogy Mészölyben, ahogyan Huszárik Zoltánra emlékezve írja, fölmerült a *Pontos történetek* megfilmesítésének gondolata, mint „egy bizonyos hazai-közép-európai »mélyvilág« mindennapos élettényeinek kis gyűjteménye”, amelyben a mesélő kiemelt szerepet kapna: „az asszonyalak, az *utas*, mintegy másképp felfogott változata lehetne Szindbádnak. Vagy ha jobban tetszik: ellen Szindbád, az ellentétesség olyan nyíltságával, ami már rokonítja is őket. Egy önmagába rögzített alkat (mint amilyen példaszerűen Szindbád) bolyong itt – ellenkezőleg: a figyelő részvét és részvétel, a magát kioltó és másokat megmutatkozni hagyó »női ellen-Szindbád« ez az *utas*.”¹² (A szöveg megértéséhez ismerni kell Huszárik *Szindbád* filmjét, amelyben a süllyedőben lévő idill minden szépségében ott van az elmúlás gyönyörűsége és fájdalma. A *Pontos történetek*-beli pusztulásban már nincs szépség, gyönyörű benne csak az, hogy megszűnhet: a részvétből így lesz részvétel.

Mindenesetre a továbbiakban a szakmai közmegegyezést elfogadva regénynek nevezem a *Pontos történeteket*, ahogyan Mészöly legutóbbi monográfusa, Szolláth Dávid is. Meg kell jegyezni, hogy a könyv komoly kihívás a Mészöly-filológiával foglalkozóknak. Első, valóban inkább novellaszerű változata a későbbiekben többször bővült. Szövegtömbjei az író önmagától kölcsönzött vendégzövegeiként több kontextusban is felbukkantak, de a szakmai szokásoknak megfelelően a szerző életében megjelent utolsó kiadás szövege tekinthető véglegesnek. Eközben viszont a kritikák jelentős részben korábbi változatokat vettek alapul.

A *Pontos történetek útközben* cím csalóka, ha úgy tetszik, pontatlan: nem egyetlen útról tudósít, hanem több évben, több évszakban, több helyszínrre és helyszínen tett utakról. A „kész” változatban a regény két erdélyi egysége egy dunántúlit fog közre. Ez nem dramaturgiai fogás: egyfelől a nemzet összetartozásának rejtett, de félreérthetetlen kifejezése akkor, amikor Magyarországot a korabeli hatalom trianoni csonkultságában tartotta öröktől valónak, az ettől eltérő vélemény veszedelmes elhajlásnak, nacionalizmusnak minősült. A „határkérdés” ilyen kezelése másfelől a nemzeti kereten túlmutató közép-európaiság, sorsközösség megjelenítése is.

A kommunista hatalomátvételt követően majd négy évtizeden át nem volt természetes olyan irodalmi alkotások születése, amelyben az egykori történelmi Magyarország emléke kísértett. A Mészöly házaspárral 1956 nyarán együtt utazott Erdélybe a Lengyel Balázs–Nemes Nagy Ágnes

házaspár, akiknek ugyancsak voltak erdélyi családi kapcsolataik, ha távolibbak is, mint Polcz Alainek (és az sem mindegy, hogy Nemes Nagy gimnáziumi magyarirodalom-tanára Áprily Lajos volt). Nem töltötték együtt minden idejüket, de tapasztalataik, ahogyan vélhetően véleményük sem, alig különböztek. Az Erdélyt korábban személyesen nem ismerő Nemes Nagy Ágnes anyyira megrendítették a látottak, hogy úti naplójában tőle szokatlan élességgel fogalmazott (persze ehhez 1956 nyarának a magánbeszédben is nyomot hagyó fogalmazási zsilipszakadása is kellett). „Államunk vezetői cserbenhagyták az egész erdélyi magyarságot, mondhatni, az összes határokon kívüli magyarságot, s ezt elsősorban az entellektüel vezetőknek kell felróni, Rákositól, Révaitól a káderekig, mert a munkások és parasztok a maguk szűk körén csakugyan nem látnak túl, nem tudják, mi az, Kolozsvár, Nagyenyed, nem is tudják tán, mi az a magyar állameszme, míg ők kultúrájuknál fogva tudták, mégis eladták, ledöfték. Az ő parancsukra nem beszélünk tíz év óta Erdélyről – iszonyatos.”¹³ Tekintve a két házaspár szellemi egységfrontját, Nemes Nagy Ágnes összegzését közös véleménynek tekinthetjük – csak éppen másként fogalmaztak és másként hallgattak. Mészöly íróként, irodalmi művekbe építve, mélyebb és elvontabb formában mondta el, amit gondolt. Ebben már ott volt az is, amit számára Közép-Európa jelentett, de e fogalom képviselője sem találkozott a hatalom szimpátiájával. A régió népeinek összetartozás-tudata kifejezetten a szovjet nagyhatalmi érdekekkel szembeni ellenállás gyanúját váltotta ki. Okkal, mert 1956-ban nyilvánvaló fenyegetésnek érezte a lengyel és magyar törekvések összekapcsolódását, 1968 után pedig a cseh-szlovák demokratikus törekvésekkel való szolidaritást.

Ceaușescu Romániájának látszólagos külön útja a szovjet rendszer fenntarthatósága szempontjából nem számított, az egyik nacionalista diktatúra függetlenséget demonstráló gesztusai nem veszélyeztették annak a diktatórikus szuperhatalomnak az érdekeit, amely csak a demokráciától félt. A magyar vezetés viszont mindentől rettegett, amit nemzetinek gondolt, mert '56-ban a nemzeti függetlenség volt a sokban különböző demokratikus törekvések közös nevezője. Ezért nem lehetett a hatvanas–hetvenes évek fordulójáig a szomszédos országokban élő magyarokról és az ottani magyar irodalomról beszélni, azután is csak mint kisebbségi vagy nemzetiségi irodalmakról, elhatárolva a hazai magyar irodalom egészétől. Közös megnevezésükként ekkoriban vált közhasználatúvá közös a „határon túli magyar irodalom” kifejezés. Vagyis nem váltak teljes jogúvá, az egyetemes magyar irodalom természetes részévé. Ezen a felfogáson csak enyhített, de nem változtatott Illyés Gyula tétele az „ötágú sípról”, amely metaforikusan jelezte, hogy a magyar irodalom feldarabolva is elválaszthatatlan egység. (Groteszk adalék e világ jellemzéséhez: ez a híres tétel, amelyre számtalan alkalommal lehetett és kellett hivatkozni, egy olyan írás bevezetéseként jelent meg, amelyik Hidas Antalról született, és az áll benne, hogy volt valaha egy hatodik síp is, a munkásmozgalom emigrációs szépirodalma...)

Kialakult az a gyakorlat, amely szerint Erdélyről erdélyi, a Felvidékről csehszlovákiai (és így tovább) magyar írók írtak, a nyugatiak pedig sokáig mintha nem is léteztek volna. Ez a perverz tagoltság recepciójukat is meghatározta: egységes magyar irodalomban gondolkodni nem lehetett, a határokon átívelő figyelem ellenzékinek, de legalábbis gyanúsnak számított. A határok átlépéséhez még az irodalomban is útlevelekre volt szükség...

De teljes határzár nem létezhetett, a magyar történelmet mégsem lehetett Pozsony és Kolozsvár teljes kihagyásával megírni, ahogy az irodalomtörténetből is kihagyhatatlan volt Segesvár, Nagyszalonta, Nagyvárad, Szabadka vagy Jókai kalandozásai és Móricz *Erdélye*. Vagyis a tények természetes feszítőereje ütött néhány rést a minden irányban kiépített szellemi vasfüggönyön. Tamási szövegeit lehetett kozmetikázni, de a Hargitát nem lehetett kifelejteni Ábel történetéből, Sánta Ferenc elbeszéléseiben is ott lehetett a szülőföld, megjelenhetett Lengyel Balázs ifjúsági és Cseres Tibor történelmi regénye (*A szebeni fiúk; Vízaknai csaták*), és Tamás Menyhért is mesélhetett a Bukovináról Tolnáig vezető vándorlásról. Aztán a hetvenes évektől sorra érkeztek a korszak nagy művei, Dobos László, Gion Nándor, Sütő András, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, Szilágyi István és mások remekei. A délvidékiekkel sem az volt már a fő baj, hogy magyarok, hanem hogy egészen más poétikát követtek, mint magyarországi pályatársaik, sőt, idővel, kérlelhetetlen ideológiai szigorral felügyelve ugyan, a nyugatiakról is szó eshetett. Vagyis a rendszer egyre nyilvánvalóbb rogyadozása ezen a téren is növekvő mozgásteret nyitott, a nyolcvanas évek (egyúttal a rendszer) vége felé már egészen más volt a helyzet – de a „határon túliság” fogalma alapvetően nem változott, és a legtöbb olvasó, sőt szakmabeli számára még ma is kiemelt jellemzője egy-egy alkotónak, műnek: a szelle-

mi izoláció két generációt sújtó politikája nem maradt hatástalan. A teljes ismerethiány korszakán már túljutottunk, de messze attól, hogy a köztudat számára természetes legyen, hogy nemcsak Magyarország területén születtek és születnek magyar alkotások. Ámbár ma az utódállamokban született alkotók közül sokan Budapesten dolgoznak, így ma az egykori határontúli irodalom java része itt íródik.

Mészöly szövegei még a kényszerű hallgatás korában születtek, de ennek kevés külső nyomát láthatjuk: a mészölyi ellenállás mindig keményebb volt, mint amilyenek felszínén látszott. Mészölyt nem a cenzúra korlátozta a keményebb fogalmazásban, hanem meggyőződésből került a felületi izgalmasság eszközét. (Ahogyan tette ezt a tőle oly sokban különböző Dsida Jenő, aki a nemzeti sérelmek legfájdalmasabb és ezért irodalmilag is könnyen kiaknázható szakaszában ki merte mondani: „Kerülöm a nevedet (Erdély).”

Íróként mindenben az volt számára a tét, hogy olyan világokat (és ezen keresztül olyan problémaköröket) mutasson meg, amelyek többé-kevésbé ismeretlenek voltak és maradtak. Amiről írt, az személyes ügye volt, de azt olyan nyelven akarta elmondani, aminek személyessége úgy közvetlen, hogy benne az egyén nem a maga esetlegességében mutatkozik. Mészölyre jellemzően a regény hangvétele még visszafogottabb lesz attól, hogy olyan élethelyzetek jelennek meg benne, amelyek háttérében a kétszer elvesztett 20. századi Erdély történelmi sorsa miatt kivételesen erős érzelmek és indulatok feszülnek. Ezért kell ellenállnia a csábításnak, hogy a történelem látványos felszíne mögötti sorsok ne egy kötelezőnek tekintett (elvárt) hangulatot illusztráljanak, hanem önmaguk maradjanak – és kilépve a magyar szenvedéstörténeten túli jelentést kapjanak. (Erre a többletre érzett rá Sötér István és Tamás Gáspár Miklós, és ezért nem „kapta fel” ezt a könyvet az élénkebb színeket kedvelő közönség.)

A regény címében hangsúlyozott pontosság Mészöly poétikájának, sőt gondolkodásának alapvető törekvése. Pontosnak lennie nem egyszerű: a pontosság számára a létező legösszetettebb fogalom. A felszín valóságos ábrázolása még nem pontosság: semmi sem ábrázolható pontosan története, belsője ismerete, empátia nélkül. Erre így utal Mészöly: „Nyomozó vagyok. Detektív. Egy jó detektívnek nincs a bűncselekményről magánvéleménye, számára mindenképp áll a tények tisztelete. A tényeket itt a lehető legszélesebb vonatkozásban lehet és szabad érteni. Tény minden, ami a megtörtétség rangjára tudott és tud emelkedni az ember által befogható szférában. Minden tény és az emberi szférában megjelenhető megtörtétség, a megtörtétség ténye alapján tiszteletet érdemel. És ez a tiszteltetés biztositja az emberileg elérhető pártatlan bepillantásnak a lehetőségét. És itt nem maga a bepillantás, hanem a pártatlanság nyithat csak távlatot a megismerésnek.”¹⁴ Ez az igény szigorúbb határt szab a véleménymondásnak, keménykedő megfogalmazásnak, mint bármiféle cenzúra, viszont az ebből a „detektív” nézőpontból, nyomozati jegyzőkönyvi pontossággal született szöveg majdnem felér egy vádirattal. Ez az írói beszédmód szokatlan volt a korabeli olvasók számára – bár az is lehet, hogy akik értették, azok nem hirdették a nyilvánosságban: a szöveg megjelenése körüli időkben az annak titkait megvilágító kritika feljelentésnek is számíthatott. Így az a tapinthatóan valóságos hétköznapi, emberi közeg, amit Mészöly ábrázolt, alig kapott figyelmet az akkori recepcióban, noha kifejezetten elvárás volt a *valóság* ábrázolása (lásd például a korszak emblematikus írójának, Fejes Endrének a könyveit vagy Sütő András korai, kifejezetten sematikus elbeszéléseit). A valóságábrázolás tartalmát és határait azonban a hatalom jelölte ki, az ennek jegyében született alkotások jellemzően ideológiai célkitűzéseket illusztráltak, a kor tényleges alapkérdéseinek művészi megjelenítésére nem nyílt lehetőség. Amennyiben mégis, az gyanús, „ellenzékiességnek” számított. A Veres Péternek írt, már említett levélben Mészöly nem köntörfalazott. „A mi társadalmi rendszerünkben nincs intézményesített ellenzék. Ami nem jelenti azt, hogy nincsenek ellenzékiek. Bár a politikai párt-ellenzék hiánya miatt még nem kellene búskomorságba esnünk... Ahogy fungáltak, és sok helyen fungálnak, nem mindig nyújt vigasztaló látványt. De az eszményi értelemben vett funkciójuk végső soron mégiscsak nélkülözhetetlen. Az pedig a szabad kritika és a szabad problémafölvetés állandó gyakorlása. Nem különös, hogy ebben nem az egypártrendszer járjon élen?”¹⁵ A záró kérdés ironiája aligha érthető félre: Mészöly nemhogy nem tartja különösnek az egypártrendszer ilyen viselkedését, hanem pontosan ezt tartja jellemzőnek... Arról azonban nem mond le, hogy gyakorolja a nemkívánatos szabad kritikát és problémafölvétést. Nem mint jogot, hanem mint az írói erkölcsről alkotott elképzelésből fakadó kötelességet.

Vagyis neki akkor kell írnia a valóságról, amikor az be van tiltva. Visszatekintve egy bő félszáz évvel ezelőtti világra, feltűnő: Mészölyön kívül kevesen találták meg a módját, hogy így írjanak a pártállam valóságáról. Enyhítettek ezen a hiányon Beke György és mások riportjai, néhány Szilágyi István-novella, de Romániában a magyarországinál keményebb cenzúra miatt az irodalom az elhallgatás és a rejtjelezés sajátos technikájával dolgozott (Kányádi Sándor, Páskándi Géza, Sütő András, Szilágyi Domokos), nem mintha itthon a diktatúra rendszerének gyorsuló eróziójáig általánosan és alapvetően más lett volna a helyzet. De Csiki László és az elvontság más szintjén Bodor Ádám regényei már ennek a világnak a mélyszerkezetét is megmutatták. A hétköznapok tárgyi hi-telességét is láttató, maradandó művészi erejű művek azonban nem születhettek, és ezeket utólag már nem lehet megírni. Az így támadt űrt ma többen igyekeznek kitölteni, jellemző módon már egy másik nemzedék, azok is Budapesten: főként áttelepültek írnak áttelepülteknek a múltrol (Dragomán György, Tompa Andrea). Ez a megkésettség, pontosabban utólagosság egészen más olvasatokat kínál, mint amilyenek a valahai jelenidejűség jegyében születhettek volna.

•

A *Pontos történetek, útközben*, vagyis Mészöly „Erdély-regénye” (pannon fejezettel bővítve) a kimondatlan tilalmak semmibevétele: a hatvanas–hetvenes években azt a természetes összetartozást mutatja, ami ma sem természetes mindenki szemében. Főként nem úgy, ahogyan Mészöly számára az volt, mert nem ebben a művében lépett túl először az uralkodó látásmód és az ország hatályos határain. Korai, számos önéletrajzi elemet feldolgozó novellái közt többnek a helyszíne az egykori ország elszakított területein kereshető.

Korai korszaka mesterművének, a *Teréz krónikájának* háttérében nagyon határozott szerepet kap a két békekötés által szentesített magyar szétszakítottság. Nem történelmi vagy politikai dimenzióban, hanem mint az egyes emberek életébe való durva beavatkozás. „A várost, ahol Teréz született, az első világháborút követő igazságtézés az egyik szomszéd ország területéhez csatolta, mintegy bizonyítékul, hogy semmi se tartós és végleges. Így érezhették a szülei is, mert pár évvel az impériumváltás után szintén elszakadtak egymástól. Őket egy másfajta döntés kényszerítette különélésre. Állítólag a szegénység”¹⁶ – írja Mészöly, éreztetve, hogy a trianoni „igazságtézés” mögött nincs igazság, és hogy az egyes emberi sorsokat illetően a történelem mindig igazságtalan. Mészöly novellájának tragikus sorsú hősnője az impériumváltás után egy másik államalakulatba került kisváros csonka családjában nevelkedik, a trianoni szerződés kisebbségvédő paragrafusaira fittyet hányó, tudatos elrománosítás közegében. Gyerekként mit sem tudhat arról, hogy egy fenyegetett és erodálódó közösség tagja. Ezért nem értheti, miért tartják árulónak gyerektársai, amikor szóba áll egy magyarfaló román ügyész fiával: olyan sebeket kap, amiknek nem értheti meg természetét. Aztán a kisváros átmenetileg visszakerül Magyarországhoz, de ez a családi nyomorúságtól sújtott főhős életében alig jelent változást. Maga a háború sokáig nem része mindennapjainak, de azt érzi, hogy mit jelent az „éhezés, az önfeledtséget büntető [iskolai] szigor, a sorban állás, a sebesültvonatok csendje, a statárium. És a tanulság, hogy az ilyesmi nem válogat fajta és fajta között.” A kiszolgáltatottság újabb állomása a háború végi bizonytalanság: „még nem lehetett biztosan tudni, hogy a város kinek a birtokában marad. Az emberek, mint a háború után mindig, makacs egymást kizáró reménykedéssel várták a békekötést. A várakozás hónapokig eltartott, de csak szórványos incidensekre került sor. Valakit meglincseltek a főtéren, mert a Himnuszt énekelte; s valaki mást szintén, mert egy másik himnuszt énekelte.”¹⁷ Aztán a (korábban magyar) város ismét elkerül Magyarországtól, és a kommunisták teremtenek benne rendet. „Terézben volt annyi erő, hogy igyekezzék megérteni, ami történt. Megérteni a határok értelmetlenségét, az apját [aki tíz évre börtönbe kerül, mert egy nemzeti háttérű kocsmái szóváltásban megbicskáz egy fiatalembert], végül önmagát, aki kétségkívül egy porszem volt csak, noha számon tartott porszem abban a törvényes áttekinthetlenségben, ami az egyetlen lehetséges igazságnak mutatkozott.”¹⁸ Ebből a világból menekülve Teréz átszökik Magyarországra, egy másik bizonytalanságba, ahol az igazságot és biztonságot ígérő kommunisták körében az ő logikájukkal győzködi magát: „szükséges, hogy mi, baráti államok is éberek legyünk egymással szemben, mert hiába a jóindulat, ha a rosszindulatúak eszközül akarják felhasználni”.¹⁹ Tudomásul veszi, hogy nem látogathat haza, (ismét) Romániába – kimondatlanul is kínozza

a honvágy, és szeretne találkozni anyjával is. Mire azonban útlevelet kap, és szerelmesével együtt hazaindulna, megbetegedik és meghal.

Mészöly a rá jellemző kíméletlen pontossággal ábrázolja a tényleges történelmi valóságon kívüül rekedt hősnője sorsát. A lélekrajz pontossága azonban több mint tárgyilagosság: nemcsak egy rejtett üdvtörténet bújik meg benne, hanem egy történelmi képlet is: a jóhízeműséggel való visszaélés, a határokkal való önkényes játéka. Nincs szó az írásban magyarságról, magyar kálváriáról – de félreérthetetlen annak jelzése, hogy egy nemzet az életüket romantikus képzetek és hazafias pártosz nélkül élő kisemberekből áll. Akiknek a pusztulását éppen úgy nem veszik észre a történelmet igazgató erők, mint a hangyabolyra taposó elefánt a hangyák pusztulását.

Erdély jelenik meg, noha csak természeti tájként, helyszínként *Az atléta halálában* is. Itt már egy formálódó közép-európaiság része, a régióban gondolkodás jelzéseként ott van benne Prága, egy németül beszélő takarítónóval, a korszakot jellemző általános áruhiány jegyében üzletelő sportolókkal és turistákkal, az utasok titkosrendőri felügyeletével. A regény fikciója szerinti elbeszélője erdélyi születésű, gyerekkora nyarait a kalotaszegi havasok tövében töltötte, talán éppen azoknak az aprócska falvaknak egyikében, amelyek a regényben is megjelennek, Bologán (Sebesvár) vagy Rogozselben (Havasrogoz), a Kós Károlytól is ismert, Vigyázó néven is emlegetett Vlegyásza alján, következetesen román nevükön emlegetve azokat, hiszen lakóik is románok, akikkel a főhős társa a gyerekkorában tanult nyelvükön beszél. Idilli környezetben idilli emberek – a politika sújtotta társadalom nincs jelen. (Csak annyiban, hogy a főhős halálát a milícián kell bejelenteni.) Ez a világ (egy bakhátas úthoz kapcsolódó emlékkép kapcsán) észrevétlen természetességgel jelenik meg a többi helyszín között, a történet folytatódhat egy kabanában (menedékházban), varázslatos öreg házaspár körében, hogy aztán ugyanilyen asszociatív könnyedséggel térjen vissza korábbi közegébe. Ezek a váltások a későbbiekben is hasonló könnyedséggel mennek végbe: az egyik mondatban még Prágában vagy Karlsteinben jár a hős, a következőben már az erdélyi havason, hogy közben egy bakonyi út emléke kísértsen, majd elkanyarodjon a történet egy kitalált nevű Batakolos (talán Bátaszék) felé, ahol a bukovinai székelyek telepedhettek le, hosszú csángálásuk után, a kitelepített svábok házaiba. Ez sem csak magyar, hanem közép-európai történet.

Ez az írói látásmód határozza meg a *Pontos történetek* világát is. A történetek elbeszélőjét ugyancsak a háború sodorta el szülőföldjéről, túl van a durva utazási korlátozások korán, rendszeresen hazalátogat – bár már Budapesten van otthon. Ez sem írói fikció: Mészölyt Erdélyhez felesége személye kapcsolja, a regény anyaga az ő úti beszámolója. A mindennapokban mesélő és a szövegéből művet csináló alkotó tehát nem ugyanaz – de Polcz Alaine és Mészöly Miklós személyes összeműködését sajátosan jellemzi Lengyel Balázs a házaspárhoz írt levelének „véletlen” mondata. A címzett Mészöly házaspár épp Kolozsváron olvashatja a következőket: „gyertek haza, szépen, üdén, jó történetekkel! És majd veszekedjete, hogy ki mondja el, Ali vagy Miklós. Mert ezt is szeretem. Már hallom is Ali hangját... »Mondjam el, vagy Te mondd el« – No így.” Ezek után nincs mit csodálkozni azon, hogy Mészöly nemcsak a közös használatú történeteket birtokolja el, hanem felesége saját tulajdonú élményeit is: mert ő az író. Hogy Mészöly mennyire csak „lejegyzí” a hallottakat, mennyit stilizál, szerkeszt, mennyit vesz el belőlük és mennyit tesz hozzájuk, ez a szöveget olvasók számára másodlagos kérdés. Ők az elbeszélő által eléjük idézett szereplők minden drámaiságot nélkülöző mindennapjait látják, nem az ábrázolás poétikai problémáit.

A nyitó tömb, az elbeszélő első, kolozsvári útja Mindenszentek körüli, leesik az első hó, az ugyanebbe a részbe illesztett következő útra már nyári forróságban kerül sor, a Brassó–Szeben–Vízakna vonalon. Brassó amúgy is a Kelet és a Nyugat (egyik) határvárosa, annak idején felmerült, hogy Románia fővárosa lehetne. Itt az uralkodó román nyelvűség mellett még német szó is fölhangzik a pályaudvaron a néhai Kronstadt kísérteteként, Kolozsváron a magyar és a román keveredik, Vízaknán ugyancsak. A történeteket elbeszélő asszony jól beszél románul, olyan otthonosan, hogy azt sem tudja fölidézni, melyik nyelvet használta. Számára Erdély többnyelvűsége és többnemzetiségűsége, magyarok, románok, cigányok, szászok, zsidók együttélése természetes. Ennek az organikus együttlétnék történelmi rendjét azonban már megbontja a kommunista rendszer és annak érzékelhető nemzeti arroganciája.

A történet idején, vagyis a hatvanas években már erősen érezhető az etnikai viszonyok változása, de a nemzetiségi átrendeződésnek csak a kezdetén vagyunk, a nyelvi asszimiláció is csak később gyorsult fel igazán. Ennél drámaibb, ahogyan a kommunista rendszer a társadalmi viszonyo-

kat alakítja. A nemzeti és társadalmi nyomás azonban összefügg, és együtt vezet a számtalan apró jelből érzékelhető kulturális süllyedés, ne kerteljünk, balkanizálódás felé. Vagyis már benne járunk abban a „város-rombolásban”, ami a hatvanas–hetvenes években minden ellenállás, minden demonstratív tiltakozás nélkül zajlott – eltérően attól a részben nemzetközi tiltakozáshullámtól, ami a nyolcvanas években a (történelmi és társadalmi jelentőségét illetően kisebb súlyú) falurombolással szemben kibontakozott.

Az egyre erőszakosabb asszimilációs nyomástól eltekintve sokban hasonló folyamatok a kor szak Magyarországon is zajlottak: a hagyományos polgári rétegek és az értelmiség élethelehetőségeinek szűkítése, a hagyományos kulturális értékek rombolása, a falusi lakosság városokba terelése, az általános elszegényedés. Mégis, az ötvenes–hatvanas évek tisztességes polgári szegénysége gazdagság volt az erdélyi viszonyokhoz képest. A magyar kommunista rendszer, részben az '56-os forradalom eredményeként, kevesebbet vett el az egykori középosztálytól, mint a román. Ráadásul a román nacionálbolsevista politika már csak azért is volt kegyetlenebb a polgárság ellehetetlenítésében, mert egészében véve a magyar világ a románnal polgárosultabb volt.

A budapesti asszony tehát anyagilag is jobban áll, mint az a közeg, amelybe látogat. Neki megmaradt annyi, amennyi elég szellemi öröksége folytatásához. Ezért láthatja olyan pontosan azt a rémítő pusztulást, amit a hozzá alkalmazkodni kényszerülők, lelki önvédelmük jegyében már nem is nagyon érzékelnek.

Valamikor közhasználatú volt egy kifejezés: „egykor jobb napokat látott” (kevésbé eufemisztikusan: „deklasszált”). Nagy többségükben azokra a korábban középpolgári jólétben élő, gyakran megözvegyült asszonyokra illett a kifejezés, akik valamikor a századforduló környékén (vagy némileg korábban) születtek, de a kommunista rendszer azt is elvette tőlük, amit a háború meghagyott. Nekik nem volt esélyük alkalmazkodni a megváltozott időkhöz, talán nem is akartak. Mintha abban reménykedtek volna, hogy visszatérnek a valahai szebb napok. Maradt néhány emlék a jobb napokból, pár biedermeier vagy empire bútor, ezüstkanál, porcelán és a maga dimenziói között finomult kultúra, aminek romjaiból kinőtt valamiféle elfogadási és alkalmazkodási készség. Egykedvűen vagy derűs kétségbeeséssel éltek mindennapjaikat abban a közegben, ahol élniük kellett.

A könyv egyik vonulata megmutatja, hogy a kommunista állam miként pusztította a polgári kultúrát, amelyik Erdélyben erősen magyar kultúra volt. Mészöly közvetlenül nem mondja ki, hogy ennek a kultúrának a fölszámolása tudatos program, és elsődlegesen az ellenségnek tekintett polgárság ellen irányul (ahogyan Magyarországon is), de célja az etnikai homogenizáció is. Amit semmi sem korlátoz: 1919–20-ban azért húzódtott hónapokig a békekötés, mert román részről elfogadhatatlannak tartották a diktátum kisebbségvédelmi passzusait. Ezek az 1946-os szerződésből már hiányoztak, és a kommunista magyar kormányok nem emeltek szót a határon túli magyarság védelmében.

Mészöly erről nem beszél, azt mutatja meg, hogy mit jelent mindez azok számára, akik az így formált világban élnek. Mert nemcsak Magyarország felől nézve maradtak magukra: a román államhatalom gondoskodott róla, hogy a magyarság helyben is atomizálódjon. Ekkor ugyan még létezett a Maros-Magyar Autonóm Tartomány, azon túl viszont a magyarságra fokozott terhek nehezdedtek, különösen a szórványban és a szórványosodó vidéken élők nem élhették meg nemzeti identitásukat – ami iránt maguk is egyre közömbösebbé váltak. Ebben egyedülálló ez a könyv: az identitásvesztés nem pusztán nemzeti értelemben jelenik meg, az egyéni életvitelben is. Amit látunk: nem a magas kultúrában kifejezést nyerő értelmiségi probléma, nem a nemzeti sorskérdések pátosszal teli megjelenítése, hanem a hétköznapokban, a történelem alá szorult kisemberek életében pusztító erőzítő képe.

Az e könyvről Mészölyvel beszélgető, irodalomelméleti téren (is) igen felkészült Béládi Miklós háttározottan túllép a beszédmóddal kapcsolatos kérdéseken, ahogyan az író is: a valóság ábrázolásánál nincs életbevágóbb irodalmi probléma: mindketten a hagyományos esztétikai világkép keretei között maradnak. „Tehát a nyomorúság meg az emberség. A kicsinyesség, a földhözragadt szegénység, abban a letiport emberség, és abban mégis valami emberi motívumnak a megvillanása. Nemcsak lelki higiénia; már megint ott vagyunk, hogy a művészet mégiscsak akar mondani az embernek valamit. Sajnos. Óhajt mondani, hogy a nyomorúság is kivegye azt a keveset, ami szép, ami

egymáshoz kötöttség, ami líra, öröm, ajándék, ami üzenet. Ami nemcsak annyi, hogy piszok van meg por meg földön csúszó emberek vannak a kolozsvári ócskapiacon. Úgy teremteni meg a művészetnek azt az örök hivatását, úgy tenni eleget neki, hogy minden hivalkodás, minden egyértelmű optimizmus nélkül, minden szárnyaló szónoklat, kórus, kóruséneklés nélkül, magukból a tényekből jöjjen ki, amelyek egyértelműek²⁰ – mondja Béládi, Mészölynek ahhoz a gondolatához kapcsolódva, hogy számára az írás lelki higiénia kérdése. Hügeia ugyan az egészségügyi értelemben vett tisztaság istennője volt, de a nevéből származtatott kifejezést Mészöly a neki létszükségletet jelentő lelki-szellemi megtisztulás összefüggésében használja. Nem az emelkedettebb, szellemi-művészi összefüggésben ismert „katarzis” szót választja, amivel jelzi: számára a megtisztulás elemi, vegetatív szükséglet. Béládi arra hívja föl a figyelmet, hogy akár higiéniaról, akár katartikus hatásról essek szó, Mészöly az irodalom ősi küldetéséhez hűen ragaszkodik ahhoz, hogy a köznapiságot más dimenzióba emelje.

Vagyis a hétköznapi szövegekből, a véletlenül (a műben: kiszámított váratlansággal) megjelenő elemi valóságdarabokból műalkotás születik, még akkor is, ha ehhez semmi más nem kell, mint hogy egy látvány kiszakadjon eredeti kontextusából. Attól, hogy idézőjelek közé kerül, hogy keretet kap, posztamensre állítják, bármi műalkotás lehet – ahogyan azt a 20. század művész-lázadói megmutatták: ilyen értelemben Mészöly köznapisága is formabontó – még ha nem is feltűnően, mert a realista ábrázolásmód látszólag hasonló eszközökhöz folyamodik. Egy szöveg születése azonban eleve kiszakítja tárgyát létezésének esetlegességéből: a létezését tekintve a legköznapiabb történet is megelőzi a nyelvi formában való megjelenését. A történetből azáltal lesz történet, hogy valaki megfogalmazza. Mészöly írói-poétikai vállalkozása kivételes: úgy fogalmaz, hogy szövege úgy legyen autonóm, hogy ne vegye át a tények fölötti uralmat. Eközben nagyon is fönn tudja tartani az egyensúlyt, még ha a valóság mint önmaga imitációja jelenik is meg. (A szöveg születésekor pedig még nem volt divatban az az álmegoldás, amely a valóság létét tagadja...)

A regény három tömbje közül az első és az utolsó eseménysor helye Erdély, a középső egy magyarországi (egy vidéki városban továbbképző előadást tartó asszony szereplése, aki a visszaúton meglátogatja barátját). Mindegyik történet a maga módján hétköznapi, tárgyi értelemben jelentéktelen, de annyiban mégis a rutin fölélő nő, hogy utazás, tehát elmozdulás, új helyszínekkel, új ingerekkel, ritkán látott arcokkal. Elemei azonban nem mondhatók szokatlanoknak, a figurák, helyzetek, helyszínek egyediségükben sem különlegesek, hasonlóak bárhol, bármikor előfordulhatnak. Egyedivé a rájuk irányuló figyelemtől válnak, az a figyelem, amellyel valaki a maga egyediségének kontextusába illeszti őket. Ez az a keret, amelyik kiemeli tárgyát a végtelenségéből: az író (*el*-beszélő) „szemétől” függ, hogy mit vesz észre. Ugyanazt a tárgyat mindenki másként látja – de a valóság ettől még inkább önmaga. Mészöly világlátásához illően elemei egymásra csúsznak, minden rész az egész bélyegét viseli, de valamiként ebben is különbözik: „Telítve vagyok az egyezésekkel; ugyanakkor semmi sem egyezik elég jól²¹ – reflektál érzéseire az elbeszélő.

•

A nyitó oldalakon két asszony utazik egy Kolozsvárra tartó vonat fülkájében, ahol nem történik semmi. (Ahogyan Krúdynál, *Az utolsó szivar az Arabs Szürkében* és annyi más írása esetében sem.) De ez a nem-történet is értékekkel (illetve hiányukkal) telített, egyenesen kozmikus zsúfolt, magába foglalja egy asszonysors teljességét, eseményeit. Minden sors, még a legeseménytelenebb is, végtelen számú történet együttese – ez az, amit Mészöly kivételes művészettel és civil empátiával ábrázol. Nemcsak itt, minden írásában. A szöveg(ek) egésze úti beszámoló, ezt az indítást vonatutazásával nyomatékosítja. Erdélybe, Kolozsvárra utazni évtizedeken át nem volt hétköznapi esemény: a határátlépés, a vám- és útlevélvizsgálat miatti szorongás még az utazás szabadabbá válásának korszakában is kísértő emlék maradt azokban, akik ekkoriban szocializálódtak.

Ezen a vonaton a kupé ajtaja nem csukódik: miért is működne rendesen? Ahogy a szerelvény gyorsít vagy fékez, kinyílik és becsapódik. Odabent két, merőben más státusú asszony kerül egymás mellé. Beszélgetnek: egyikük, aki anélkül hogy ezt be merné vallani magának, esetttségében rá van szorulva arra, hogy beszéljen, mert erre máskor, máshol alig van lehetősége, könnyen megnyílik egy idegennek: vele biztosan nem találkozik többé. Így szemtől szembe is anonim marad, a bizal-

mas közlésekhez nincs szükség bizalmi viszonyra, sőt, éppen az idegenség a beszélgetés nyíltságának feltétele. (Ami például a *Bolond utazásban* is látható.)

Elmondja tehát a legfontosabbnak gondolt tudnivalókat magáról – amit életéből lényegesnek tart. Akaratlan pontossággal írja le kiszolgáltatottságát és szegénységét, miközben éppen ennek az ellenkezőjét bizonygatja – talán nem is annyira a másik asszonynak, hanem önmagának. Nyomorúsága nemcsak tárgyi, szellemi is: a redukált lét kiváltja a személyiség redukcióját. Ezt a sorsát elszenvető asszony is érzi, ahogyan a hallgatójával szembeni (anyagi, műveltségi, a személyiség stabilitásából következő) alárendeltségét is, akit viszont magasabb pozíciója feszélyez.

Nem lehet másként: a szereplők többségének nemcsak külső körülményei, a világhoz való viszonya is részvétet követel. Mit lehet gondolni arról, aki szerencsének mondja, hogy férje odaveszett a háborúban, mert úgy gondolja, házassága biztosan elromlott volna, mert a férfiak az ő világában előbb-utóbb inni kezdenek, és verik a feleségüket. Mészöly nem vizsgálja, hogy milyen tapasztalatok állhatnak egy ilyen életútelemezés mögött, és azt sem kezdi elemezni, miféle történelem az, amely még attól is megfosztja áldozatát, hogy legalább a balsorsa az övé legyen...

És milyen szánalmas az a büszkeség, amelynek tárgya a létezés minimuma, vagy ami még annál is lejjebb van: maga a megmaradt élet, egy isten háta mögötti faluban egy saját, vakolatlan ház, ahol a konyhában télen belefagy a vödörbe a víz, és csak a kamra lakható, mert elég kicsi ahhoz, hogy be lehessen fűteni. De ez is nyereség: a szobát és konyhát azért nem veszik el tőle, mert használhatatlanok. És így is féltetni kell, mint a csomózott madzagdarabokkal átkötött bőröndöt. Mégis, miközben az egyik cipőjében fekete, a másikban barna a fűző, ez a büszkeség elég a sértődéshez, amikor útítársa óvatlanul szegénynek mondja: ő nem szegény, neki van háza, kecskéje, malaca, és a konyhakertjében minden megterem. És Budapesten is járt, meghalt bátyja huszonéves gyerekét látogatta meg, aki ugyancsak meg fog halni, és látott valamit a városból is. Az utazás miatt eladósodott. Mindez nem különösebben érdekes: tucat tragédia, tucat fél-tragédia. Erdélyi-romániai mindennapokba simuló, észrevehetetlen sors.

Az ismeretlenségből fölbukkanó és abba visszatérő asszony történetét arányaiban jobban ismerjük, mint a későbbiekben az úti tapasztalatairól beszámoló asszonyhoz közel állókét. A rokoni-baráti kör ismertsége magától értetődik az elbeszélő számára, őket a róluk adott pillanatképekből vagy azok sorozatából ismerhetjük. Nemcsak személyükkel vannak jelen, hanem környezetükkel, kapcsolataikkal – történetük ezeken keresztül ismerhető meg. Valóságos közegükben jelennek meg, a családi összetartozás (többnyire) föloldja az ebben a közegben is jelen lévő és érzékelt szociális hierarchia feszültségét.

A bevezető történetben elvesznek a színek, egy szürke élet tragédiái monokróm képekben mutatkoznak, ha van szín, arról csak verbális közlésekből értesülünk. Eközben a szagok rendre szerepet kapnak az elbeszélő által mondottakban, nem véletlenül: egy asszony beszámolójára figyelünk, és a nő szaglása érzékenyebb a férfiakénál. A szagok nemcsak kirívóan kellemetlen, orrfacsaró büzként jelennek meg, egyes helyszínek leírásából akkor is kiérezhetőek, ha nincsenek megnevezve. A vasúti kupé és az útítárs leírásában a sorok közül az a megfoghatatlan elegy szivárog, amit szegényszagnak nevezhetünk. Már a kolozsvári vonaton sem csupán egy szebb napokat élt városba jutnak az utasok, hanem a szegénység, a nyomorúság, a piszok, az emberi élet redukáltságának világába is, nemcsak országhatárt lépnek át, hanem a humánus, „polgári” létformák természetes határain is túlkerülnek.

A nyitó epizód kifejezetten rövid, és nincs epikus folytatása, de megadja az alaphangot. Az elbeszélő több határt is átlép: lelkieket, államokét, valamelyest időbelieket is: olyan háborús övezetbe érkezik, ahol a fegyvernyugvás csak időleges. Az ilyen világ berendezkedését nem belső rendje, hanem a háttérbe húzódó, láthatatlan erőszak határozza meg. (Az erre való utalások szinte észrevétlenül olvadnak bele az ábrázolás érzelmekkel telített szenttelenségébe.) Voltaképpen már minden ott van a bevezetésben, ami a regény egészét meghatározza. Nemcsak a térséget, az elbeszélő karakterét illetően is. Értelmiségi-polgári igényesség, a magasabb társadalmi státusból következő (indokolatlan, de a kívülről tudatosan is gerjesztett) lelkifurdalás, természetes empátia a nyomorúságban élők iránt.

A történet elbeszélője megérkezik „haza”, ahol csak látogató. Hogy hova érkezett, azt abból is tudjuk, hogy az utcát hóharmat, és nem dér lepi, és hogy a hideg ellenére egy cigány házaspár alszik az utcán, közvetlenül egy virágágy mellett. Aki ott él, ilyesmit talán észre sem vesz már, de ő lá-

totható, magával hozza azt az érzékenységet, amely számára ez a realitás elfogadhatatlan. Ennyiben tehát idegen, pedig szülővárosában otthon kellene lennie. Eközben akikhez érkezik, maguk is bizonytalanok abban, hogy ők vajon otthon vannak-e még. Van, aki igen, és van, aki nem. Az otthonosság azonban mintha egy másik dimenzióba került volna. (Amihez, noha a szövegen nem változtat, még hozzátehetjük: élete végén Polcz Alaine édesanyja és bátyja is Magyarországra települt.²²)

A továbbiakban ebben a szférában maradunk: a világ sors- és politikai értelemben baloldali (*sinistra*) övezetében. Nincs hova menni: csak ez van, ha szintjei valamelyest különböznek is. Ebben a világban nem kell magyarázni, ha valakinek elveszik a lakását, ha szobáiba idegeneket telepítenek, az is öröm, ha meghagynak valamit. „Valamikor övék volt a ház, aztán elvették tőlük. [...] Neki is egy szobája maradt, biedermeier bútorok, kristálycsillár, hangulatlámpa, fali olvasólámpa, Aztán még egy csillár. Valamennyi körte ég. A hó annyira erősen világít, hogy sárgának hat a villanyfény”,²³ a szekrényben élére hajtogatott fehérneműk. Itt világos van, menekülőben, amúgy a „fényűzés” szó jelentése átalakul: nem luxust jelent, hanem azt, hogy a fényt űzik, azaz üldözik: politikailag gyanús. Rokonkeresőben Libus betéved egy újonnan érkezett lakóhoz, aki a zörgetésre románul kérdezi: Ki az? A lakrész toldaléképület, ablaka mint egy vécszellőző. „Cementes szoba, középpütt deszkaasztal, rajta kibontott újságpapír csomag, kolbász és májas. Hosszú dróton csupasz villanykörte.”²⁴ Két világ, többszörös megosztottság: egy valahai és egy új, a „fent” és a „lent”. Szociálisan, kulturálisan, a valahai Közép-Európára csúszott Balkán. Tudomásul kell venni, hogy a világ töredezett, és darabkái összekeveredtek.

Az utolsó kép is utazás, nem vonaton, buszon: „a kalauz két kézzel nyomkodja a lépcsőn az utasokat, s azért valamennyi hely mindig kiszorítódik; ami rejtély, mert nem lehet tudni hogyan. [...] az ilyen préselődésnek nincs határa”.²⁵ Nemcsak fizikai, lelki értelemben is, mert akik utazni akarnak vagy kényszerülnek, ugyanúgy szinte a végtelenségig túrnek, mint akik élni szeretnének.

A *Pontos történetek* a hatvanas évek elején, az úgynevezett kádári konszolidáció idején a valóságábrázolás hivatalosan hirdetett elvárását megficskázó reakció. Mészöly élt a lehetőséggel, amely valamelyes teret még a hatalom megszabta határokat átlépő szociografikus irodalomnak (és filmnek) is hagyott. A magyar irodalom hagyományosan bőséges tárházát kínálta a paraszti és a proletárnyomor ábrázolásainak, de más rétegek sorsa kisebb figyelmet kapott. Ezek szegénysége kevésbé volt érdekes: a harmincas évek nagy válsága idején róluk csak érintőlegesen esett szó. A középrétegek válságos helyzete, a tisztviselő- vagy pedagógusnyomor társadalmi értelemben azonban nem kevésbé fontos, mint az alsóbb néposztályoké, a polgár, a polgári életmód krízise sem felejthető ki a nemzeti sorskérdések sorából – még akkor sem, ha az adott pillanatban másodlagosnak mondható. De a társadalmi centrum süllyedése, a kibíráhatónak látszó körülmények bizonytalansága miatti szorongás ezen a szinten is beszűkíti a gondolkodást, a személyiség szétesésével fenyeget.

A *Pontos történetek* hőseinek többsége ebből a fenyegetett vagy már deklasszálódott rétegből kerül ki. Nem egységes csoport, változatosan tagolódik. Mészöly nem akar szociográfiát írni, nem törekszik e közeg tablójának elkészítésére – csak arról ír, amit *útközben* meglátott. Akár Erdélyben, akár a Dunántúlon. Két különböző tájegysége a Kárpát-medencének, az egyik Közép-Európa centrumához tartozott valaha, a másik akkor is a régió pereme volt, de városi-polgári kultúráját tekintve mégsem periféria. A regény idejére azonban már az lett: szembeötlő az a különbség, ami a romániai és a magyarországi viszonyok közt mutatkozik: valamiképpen még az itthoni megnyomorítottság is több esélyt hagy a méltóság megőrzésére, mint a balkánias kiszolgáltatottság.

Ez már a fapados kupében utazó asszonyok találkozásából is kitűnik. Vannak véletlen találkozások a továbbiakban is, az utazások és a piac kínálják az új arcokat. Az elbeszélő meglepő figyelemmel fordul feléjük: hátha a sokféle sorsból magyarázatot kap az övével történetekre, hátha segítenek neki megfejteni ennek a kuszaságában reménytelen világnak a titkát. Mintha egy riporter kíváncsisága hívná elő az emberdzsungelből a sokféle figurát. Vagy inkább a részvétből fakadó figyelem, mert szinte mindegyikük valamilyen sebet hordoz. Nemcsak a kolozsvári zsidóvásár elesettje, hanem az is, aki elsőre kiegyensúlyozottságot mutat, őt odahaza fogyatékos gyerek várja. Vagy az, aki amikor egy gyerek elvesztésének tragédiájáról beszél, csak véletlenül árulja el, hogy az ő fia volt az áldozat.

A rokonságban is sokan hordoznak súlyos sebeket. Betegségek, halottak, de akiben dolgozik az életenergia, az sem nagyon talál méltó pályát. Még az egyetlen rendben lévő barátnő családja sem pozitív példa: ebből a közegből kiemelkedik, a lakás rendben, empire bútorai a helyükön, egy

darabka a valahai világból, kivételes jólét, a lakásban televízió van, a hatvanas évek elején még Budapesten is kevesek kiváltsága. De ez a család is beadta Izraelbe kivándorlásának kérelmét, és az ügyben több mint hat év elteltével sincs döntés.

Az elbeszélő valahai „polgári közege” is megsemmisült, de romjaiban is megőrizte régi értékrendjét, hálózatait, át tudta menteni magát, elviselhetővé tudta tenni a változásokat. Az új hatalom is abból a kultúrából nőtt ki, amelyet el akart söpörni. Budapest megmaradt Budapestnek, de Kolozsvár Cluj (majd Cluj-Napoca) lett. „Libusnak” itthoni közegében természetes helye van, a rokonoknak minden közvetlenség és családiasság ellenére is érzékelniük kell státusa különbségét, ahogyan érzik egymás közt is. „Te azért mégis úriasszony lettél” – mondja egyikük egy közülük valónak, „Ti mégis tanulatok”²⁶ – teszi hozzá magyarázatként. Hogyne éreznék ugyanezt magyarországi vendégükkel kapcsolatosan – de őt ez a fizikai és az abból következő élethelyzetbeli távolság kiemeli a viszonyítás szokásos rendszeréből.

A Budapestről hazatérő asszony is tanult, ő is úriasszonynak számítana, ha nem volna rokon. Hogy ő milyen szemmel nézi a körülötte kavargó világdarabokat, az az odaúton történt véletlen találkozásból tudható. A kupéban történtek (valójában nem történt ott semmi) jelölik ki a beszámoló érzelmi-szellemi koordinátáit. Ez az asszony kívül maradván azonosul. Érzékeli az őt körülvevő nyomorúságot, mindazt, ami ennek a világnak a velejárója, de átlép egy olyan közegbe, ahol természetesen mutatkozik, amelyben mintha másként nem is történhetnének a dolgok.

Mert valóban nem is történhetnek másként, a történelem lezárt más eshetőségeket. A veszendő emberi sorsok mint eltaposott hangyák maradtak utána. Nem lehet újra életre kelteni azokat; ami marad: a sajnálat, az irgalom, az együttérzés gesztusai. Egy odanyújtott parizeres zsemle, egy simogatás, jó szó, egy-egy kérdés, odafigyelő hallgatás, egy Budapestről hozott gyógyszer, kamaszlánynak adott ajándék cipő. Mindez olyan természetes rendtelenségben, amit máshol (*Családáradás*) Mészöly konkubinátus rendnek nevez. Az elbeszélő ennek a világnak eleve vagy elfogadva a részese. Ennyi azonban nem oldja fel az idegenséget, a vendég a befogadás teljessége esetén sem lesz egészen része közegének, akármennyire is körön belüli, valamennyire kívülálló marad. Ha nem lenne az, nem figyelne. Nem mondhatna történeteket, azokhoz külső szem kell. Azonosulva figyel, és miközben befogadottként néznek rá, egyszerre van körön kívül és belül. Így pontosabban látja mindazt, amit a csak belül lévők már nem vesznek észre, vagy nem is akarnak észrevenni. Hősei egy részének ez természetes védekezési módja, lélehelzetük kritikus állapotában a valóság nem vehető tudomásul. Mások a vitális-vegetatív létezés természetességében nem vállalják az önreflexió kockázatait. Mészöly azt is megmutatja, hogy ez a lélekfogyatkozás nem azok bűne, akik elszenvedik. Esettségük ettől lesz felemelő: mert a redukált élet is emberi élet, az ember akkor is kozmikus lény, ha nem tud róla, és az üresség sokszor jobban fáj annak, aki látja, mint aki éli.

A sok-sok párbeszéd vagy az annak látszó egymás melletti beszéd a legtöbbször borzongatóan üres, vagy éppen olyan érzékeny csúf, mint az oly gyakran az esztétikai elrettentés szándékával mutogatott nipppek, csiricsaré falvédők, nyomatok. De a giccsben is ott van a szép és a jó iránti vágyakozás, igaz, olykor rikító toladással. (A magyarországi és erdélyi lehetőségek közti különbséget mutatja, hogy a regény középső, dunántúli fejezetének állatorvosa tudatosan gyűjt porcelánt. „Egy egész kultúra benne van egy tányérban”²⁷ – mondja. Ő értelmiségi: az erdélyi rokonság többsége valahol a kispolgári és a proletárlét határán mozog – ettől is lesznek olyan érdekesek az ugyancsak értelmiségi elbeszélő számára.)

Mészöly szövege nem kínálja az erdélyi társadalom teljes keresztmetszetét, de így is elég sokat mutat belőle. Az életviszonyait tekintve lesüllyedt, értékeit még őrző polgári réteg vergődését, az emelkedés lehetőségétől a Trianon utáni változások során megfosztott, identitás-fogyatékos, igazán sehova nem tartozó, hétköznapiságukba rejtőző rokonságot, a véletlenszerűen felbukkanó sokféle, sok szociális és kulturális szintet megjelenítő epizódfigurákat. Minderről fájoan pontosan számol be, olyasféle megértéssel, mint a megrendítő *Teréz krónikájában* is, és amely nagyon közel áll Tersánszky vallás nélkül is mélyen keresztény írói antropológiájához.

Ez az ábrázolás nem kívülről szánja és sajnálatja a szenvedőket, hanem egyedülálló pontosságával egy teljesebb belső azonosulás felé viszi az empátiát, ami mindig ott áll a felszínen szinte szenvtelennek látszó ábrázolás mögött. A (pontos) szavakon túli szférában bontakozik ki a már-már krisztusi szolidaritás, ami jóval ritkább, mint ahányszor hivatkoznak rá, és a legritkábban ott jelenik meg, ahol a legtöbbet beszélnek róla.

Mészöly ebbe az érzéskörbe már az első oldalakon bevezeti vagy inkább beavatja olvasóját a Kolozsvár felé utazó ismeretlen asszony és budapesti útitársának kapcsolatát láttatva. Találkozásuk esetlegességében jelenik meg az az irgalom és részvét, amely Mészöly oly sok írásának alaprétegébe épült. (Az itt elemezett művek közül a *Teréz krónikájában* meghatározó, *Az atléta halálában* Hildit legalább ilyen erősen köti ez az érzés Bálinthoz, mint a szerelem.) A Kolozsváron át a maga nyomorúságába hazatérő névtelen asszony iránti részvét voltaképpen mindazokra kiterjed, akikkel a pesti asszony Erdélyben találkozik, rokonokra, ismerősökre, névtelen útitársakra, rokkantakra, a nyomorúságukat a piacon forgalmazó cigányokra: az egész balkanizálódó szövevényre. Esettségük szájalmat kelt, és mert többségük többé-kevésbé az ismeretségnél szorosabb kapcsolatban áll az elbeszélővel, van benne valami finoman párázó önsajnálát is (ahogyan a részvétben majdnem mindig).

•

Mészöly számára minden adott, hogy történetei pontosak legyenek: objektivitás és empátia, történeti ismeretek és teoretikus felkészültség. Kívülről, de nem idegen, egyszerre van körön kívül és belül – mindenben ez jellemzi Mészöly világlátását. Ezért van a történeteket elmondó hőse is „út közben”: jelen van, és még sincs ott. Szülőföldjén, rokoni körben is egy másik állam polgára: ott van – de bármikor kiléphet a láttatott, rémisztő kiszolgáltatottságból. Rokonainak otthonát elvették, idegeneket telepítettek helyükbe vagy közéjük, szerencsésnek számít az, akinek megmaradhatott egy szobája az egykori házában. A családok gyakran sérültek, sokakat betegségek sújtják. Májgyulladás, combnyaktörés, fogyatékos gyerek, háborús sérülések lehetetlenítik el, hogy teljesebb életet éljenek. Szuterénekben-pincékben, egykori melléképületekben húzhatják meg magukat, fillérekből kell életben maradniuk, alkalmi munkákat találnak, élelmességük segít talpon maradniuk. Egyik napról a másikra élnek, ki jobban, ki rosszabbul. Van, akit szegénységében csak a múlt emlékeként megmaradt igényessége különböztet meg lumpenizálódott környezetétől. Az egyik lakáshoz sűrű deszkalépcső vezet, a másikban mosatlan edény garmadája és a padlón heverő kenyérmaradék: az egykori osztálykülönbség nyomai.

Van, ahol mindent a rendetlenség jellemez, de a *rend* kettős jelentésű: egy valahai rendies rétegződést fejezi ki az, ha valahol rend van. De ez is bizonytalan. A süllyedés megállíthatatlan, a következő generáció nem sok jót ígér, nem látszik folytathatónak az, ami egykor a társadalmi normát teremtette. A valahai emberi hálózatoknak élnek, de már érezhető, hogy rövidesen szétfoszlanak.

Ha gúnyolódni akarunk, azt mondhatjuk: ez egy pikaeszk regény, utazás a pusztulás birodalmába. Változatos helyszíneken, Kolozsváron, Brassóban (a város 1950-től 1960-ig Sztálin nevét viselte), Vízaknán. Egy jobb napokat látott világ romjain, a polgári civilizáció Pompejijének falai közt, csak itt nem vulkáni hamuba temetett holttestek vagy lenyomatuk láttán képzelhető el a hajdani élet, hanem biológiai értelemben véve még eleven, de életminőségüket tekintve halódó emberek az áldozatok: a történelem hamuja fojtja meg őket. De a szolidaritás legmagasabb fokán nincs helye a sajnálkozásnak.

Mészöly pontossága torokszorító. Egy piac bemutatása: rokkantak, piszok, a süteményeken cukormázba ragadt légy, szennyes ágyneműk, sárba taposott verébfióka, nippek, kacatok, egy valóságos piac karikatúrája. Egy igazi piacon az eladók a többletüket forgalmazzák, a kolozsvári piacon a deficitet cserélnék gazdát. Nem nagyon lehet mást mondani rá: megérkezett a Balkán. Szegénységgel, a máshoz szokottaknak idegen közvetlenséggel, olyan vitalitással, amely a halált is természetesnek veszi, és amely egy temetést is családi megmozdulássá tud tenni. Vagy amely az elvesztett élettársat a halálból is megpróbálná visszacsalogatni, legalább a fantázia világában.

A múlt persze kísérthet, ahogyan a vízaknai sóstavak évtizedekre konzerválták az 1849 januárjában temetés helyett beléjük vetett honvédek holttestét, amely aztán időről időre kivetette magából őket (utoljára 1970-ben). A beomló tó aztán elnyelte az emlékükre állított keresztet. A múlt nemcsak így kísért, az elbeszélő asszonyt kedvenc nagybácsija Bosznia annexiója idején tanult kártyatrükkal szórakoztatja – miért is ne, csak egy fél évszázaddal korábbi eseménysorra kell emlékeznie.

Ez a vitalitás hoz elevenséget a vízaknai és szebeni rokonság életébe – főként persze a városiakéba. Nemzeti értelemben átmeneti zóna a szebeni, láthatóan a magyar része oldódik majd föl. A rokoni körben még a magyar az uralkodó nyelv, de a következő nemzedék már nagy valószínűséggel nyelvet, identitást vált. A magyar szál egyre vékonyabb: nincs jövőkép, nemcsak nemzeti érte-

leben. Ha a vasaló ráz, nem javíttatják meg, nem cserélik ki: bedugják a konnektorba, fölforrósítják, kihúzzák, használják, amíg ki nem hűl. Valamiként így vannak magyarságukkal – még használják a nyelvet, magyarul gondolkodnak, de mindez már hálózaton kívülre került, kihűlőben van.

Fájdalmas a nyelvvesztés, az identitásváltás? Minden emelkedettség, egyetemes emberségre hagyatkozás ellenére az, mert az a (nemzeti, nyelvi) közösség fogy, amelyhez tartozunk, amelynek része a mi személyes identitásunk, és amelynek ugyanígy része e közösség identitása. Akárkiért is szól a harang, értünk is szól. De többről és másról is szó van: ez a nemzeti vonásaiban látható erózió azt a közép-európaiságot is pusztítja, amely minden döntő meghatározottságában Nyugat, vesztesége pedig a Balkánt gyarapítja. Az értékvesztés önmagában is fájdalmas, az értékpusztítás, a rombolás még inkább. Mészöly nem bonyolódik az erőszak eszközrendszerének, agresszív beindításának, a működtetéséhez szükséges brutalitásának leírásába, nem is tehetné. De nem is történész vagy publicista, és íróként nem is ez a dolga. Azt teszi, amit tennie kell és lehet – esztétikai értelemben is: megmutatja, miként működik ez a konstrukció, ez a gyalázatos emberkísérlet, hogyan pusztítja a normális élet szövetét, és hogyan reagálnak rá azok, akiknek egyetlen élete ebben a közegben zajlik, és azzal kell valamit kezdeniük. Hogy az élet minden körülmények között nagyszabású, és ha tud róla, ha nem, kivétel nélkül mindenki a létezés szakmában dolgozik, annak segédmunkása vagy akadémikusa...

Ennek a tagoltságnak a szintjeit mutatja be Mészöly – ezúttal is. Mert a *Pontos történetek* csak az ábrázolás technikáját illetően kivétel pályáján, voltaképpen mindig ennek a régióknak historikuma, emberi vegetációja és annak szövevénye foglalkoztatja. Benne az is, hogy mi van pusztulóban. Pontosan tudja, hogy ez miként következik a 20. század geopolitikai változásaiból, maszlagos ideológiáiból, napi nagy- és kishatalmi játszmáiból. És mert tudja, olyan nagyon nem is érdekli. Az viszont igen, miként formálja (azaz deformálja) mindez az itt élő embereket. Ezzel a könyve nyitó és záró egységének erdélyi problematikája is más dimenzióba kerül, megőrizve nemzeti vonatkozásait, regionális összefüggést jelez, sőt, annál messzebbre mutat. Mészölynek egy interjú műfaji korlátai és határtalansága összefüggésében rögtönzött, fentebb már idézett majdnemvallomása szerint: „Mindenekelőtt ember vagyok, vagyis nem állat, növény, tárgy, gáznemű anyag vagy bármi más. Másodsorban Mészöly Miklós, egy individuum vagyok. Harmadsorban pedig, abszolút véletlenül, magyar.”²⁸ Ez a sorrend írások sokaságában visszafelé mutatkozik, ami általános esztétikai értelemben is rendjén való: az esetlegestől halad az elvont felé, személyiségén átszűrve lesz az elemi tapasztalatból spiritualitás. Hogy ez a visszahúzódás, tárgyias prózaiság mit jelent, azt ő maga is elmagyarázza, pontosabban az előző mondatok magyarázzák egyik írásához illesztett megjegyzését: „kevésbé érdekel, hogy mit szólnak majd azok, akiknek a kezébe kerül ez az írás, melyet kizárólag azért vetettünk papírra, hogy érzékeltessük *egy lappangó történet természetét*, amelyről nincs tudomásunk”.²⁹ A *Pontos történetek*ben éppen ezt láthatjuk, egy lappangó történet természetének megnyilvánulásait, akkor, amikor az kialakulóban van. Ezt a kialakulatlanságot nem becsüli le, talán még fontosabbnak is tartja, mint magát a beteljesülő történetet. Nemcsak azért lehet ez így, mert az előzmény minden részecskéjében ott van a folytatás, hanem mert már az *alakulás* folyamatában is látja a végkifejletet, amit csak akkor fogadna el, ha katarikus lenne. De a Mészöly-művek jelentős részének kifejezetten a katarzis hiánya adja tragikumát. A fájdalom görögütözes attrakciók nélkül is megteszi a magáét, ezt a *Stiglic*ben mondja el egy özvegyasszony, akinek férje temetése „emlékezetében sugárzó állóképpé változott; de olyan szomorúság, amelyenről a könyvek szoktak írni, akkor sem volt benne”, amihez azt fűzi hozzá: „Ami volt, úgyse múlik el egészen. Azt mondják, most más világ van. Én nem hiszem el. Mindig ugyanolyan, csak másképp gondolják.”³⁰

A *Pontos történetek* temetés-jelenete és a zavaros viszonyukban is rajongó elővegyült élettárs által szavakban-képzeltégekben életben tartott Mituka példája is valamiként ezt igazolja. De a halál és a betegségek változatai többet jelentenek, mint az elmúlásra, a létezés sebezhetőségére és végességére való figyelmeztetést. Hogy pontosan mit, annak elbeszélésére nem vállalkozik Mészöly, talán a *Filmben* kerül legközelebb ehhez: ebben is az ábrázolás részletező, kíméletlen pontossága jellemzi: a tárgyak, helyszínek, életek természetes módon múlnak el, hogy helyükbe más létezők érkezzenek. Mert egyfelől elmúlik minden, de semmi sem egészen. Népek, kultúrák, nemzetek születnek és múlnak el – ezt Szekszárd–Alisca példája is sokszorosan igazolja. Ez annak a civi-

lizációnak is a sorsa, amely Közép-Európában a magyarság főszereplésével született – és ennek a folyamatnak fázisrajzait láthatjuk a *Pontos történetek*ben.

A történeteket pontosan elmondó asszony kötetzáró mondata szerint „kevés dolog lehet biztosabb, mint az, hogy Médi nem vakkant föl az eresz alatt, mikor benyitok”.³¹ Médi, ahogyan a mondatból kitetszik, kutya, a budapesti vendég jelenléte idején végig haldoklik, ahogyan haldoklik az a közösség, melynek ott van mindennapi életében, a pusztulás tanújaként. Biztos persze még valami: ha távozik, ha távoznak, akiket még meg tudott látogatni, nemhogy Médi (aki mégiscsak ismerősünk lett) nem vakkant föl, más kutya sem ugat utána. Utánuk. Utánunk.

JEGYZETEK

¹ Tüskés Tibor, *Mészöly Miklós és Erdély*, Új Forrás, 2003/10.

² *Uo.*

³ BABITS Mihály, *Magyar költő kilencszáztizenkilencben = Uő művei – Esszék, tanulmányok I*, Szépirodalmi, Budapest, 1978, 648.

⁴ MÉSZÖLY Miklós, *Tudat és nemzettudat = Otthon és világ*, Kalligram, Pozsony, 1994, 43.

⁵ ALEXA Károly, *Beszélgetés Mészöly Miklóssal = In memoriam Mészöly Miklós*, Nap, Budapest, 2004, 314.

⁶ MÉSZÖLY Miklós, *Párbeszédkísérlet*, https://reader.dia.hu/document/Meszoly_Miklos-Parbeszed_kiserlet-34398

⁷ BABITS, *Magyar költő kilencszáztizenkilencben*, i. m., 647.

⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *A szegedi gróf = Az én kortársaim* (Mikszáth Kálmán munkái 20.), Pallas, Budapest, 1910, 208.

⁹ *Az intranzigencia vonzása* [Radnóti Sándor interjúja] = MÉSZÖLY Miklós, *A pille magánya*, Jelenkor, Pécs, 1989, 227.

¹⁰ SÖTÉR István, *Cím, szándékolt szórendi hibával = In memoriam Mészöly Miklós. Magasiskola*, Nap, Budapest, 2004, 340.

¹¹ TAMÁS GÁSPÁR Miklós, *V. S. Naipaul Nobel-díjas, sőt*, Élet és Irodalom, 2001. október 19.

¹² MÉSZÖLY Miklós, *In memoriam Huszárík Zoltán = Uő, A pille magánya*, i. m., 70.

¹³ NEMES NAGY Ágnes, *Erdélyi út, 1956 = Szorongatott idill. Nemes Nagy Ágnes–Lengyel Balázs és Polcz Elaine–Mészöly Miklós levelezése 1955–1997*, Jelenkor, h. n., 2021, 173.

¹⁴ MÉSZÖLY, *Párbeszédkísérlet*, i. m.

¹⁵ Mészöly Miklós levele Veres Péternek, 1964. október 11. = *Mészöly Miklós és Veres Péter levelezéséből*, Jelenkor, 2002. január, 34. A levélben Mészöly részletesen ír az író-irodalom és a politika kapcsolatáról, és a szociografikus természetű irodalom szerepéről. Figyelemre méltó, hogy ebben a levélben fogalmazza meg sokszor idézett gondolatát a körön kívüli és körön belüli létről: ez a kérdés nem Veres Péter neki írt levelében, hanem egy Csoóri Sándorról írt Veres Péter-tanulmányban merül fel – Mészöly arra (is) válaszol...

¹⁶ MÉSZÖLY, *Alakulások*, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 488.

¹⁷ *Uo.*, 493.

¹⁸ *Uo.*, 494.

¹⁹ *Uo.*, 498.

²⁰ MÉSZÖLY Miklós, *Megszerkesztett spontaneitás. Béládi Miklós beszélgetése*, Jelenkor, 2018/1, 61.

²¹ MÉSZÖLY Miklós, *Pontos történetek útközben*, Jelenkor, Pécs–Pozsony, 2001, 149.

²² TÜSKÉS, i. m.

²³ MÉSZÖLY, *Pontos... i. m.*, 21.

²⁴ *Uo.*, 24.

²⁵ *Uo.*, 378.

²⁶ *Uo.*, 148.

²⁷ *Uo.*, 210.

²⁸ MÉSZÖLY, *Párbeszédkísérlet*, i. m.

²⁹ MÉSZÖLY Miklós, *Legyek, legyek – avagy az elmondhatóság határa (Epilógus II.) = Uő, Volt egyszer egy Közép-Európa*, Magvető, Budapest, 615. (Kiemelés Mészöly Miklóstól.)

³⁰ MÉSZÖLY Miklós, *Stiglic = Uő, Volt egyszer egy... i. m.*, 361.

³¹ MÉSZÖLY, *Pontos... i. m.*, 379.